

Reconceptualization of Ziyarat (Pilgrimage) in the Islamic System and Civilization Based on the Monotheistic Worldview Emerging from the Covenant Concept

Ali Noferesti *

Hossein Afkhami Rohani **

Received on: 08/08/2024

Accepted on: 15/02/2025

Abstract

Purpose: Pilgrimage (*Ziyarat*) has been defined and interpreted in various ways throughout Islamic thought. The purpose of this study is to redefine the concept of pilgrimage within the framework of the Islamic monotheistic worldview, emphasizing its foundation in the concept of the Covenant (*Ahd*). This study seeks to move beyond conventional definitions of pilgrimage as merely a devotional practice, positioning it instead as a transformative phenomenon that strengthens the individual's spiritual journey while also influencing the broader structure of Islamic society and civilization. According to Quranic verses and Islamic traditions, the ultimate purpose of human creation and the ultimate goal of an Islamic society is to attain divine proximity (*liqa' Allah*). Within this framework, seeking and engaging with divine signs (*Ayat Allah*), particularly

* Ph.D in Educational Management, Institute of Pilgrimage and Tourism, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Islamic Republic of Iran.

ali.noferesti@mail.um.ac.ir

 0000-0003-4746-055X

** Assistant Professor in Islamic Management, Institute of Islamic Studies in the Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. (Corresponding Author). afkhami@um.ac.ir

 0000-0002-6153-0318

the special divine signs (*Ayat Khasa*), is of paramount importance. Pilgrimage represents a direct engagement with divine signs, facilitating both spiritual growth and social cohesion within the Islamic system. Unlike other devotional acts, pilgrimage is fundamentally a two-way interaction. First, the pilgrim presents their faith and spiritual state before the divine figures, reaffirming their religious identity. Second, by renewing their covenant and allegiance to the divinely chosen individuals (*Awliya Allah*), the pilgrim redefines their role and position within the cosmic order and the Islamic societal framework. With this redefined understanding, pilgrimage emerges as an irreplaceable practice within the Islamic system—one that no other devotional or socio-religious practice can fully substitute in terms of its individual and communal impact.

Methodology: This study employs a conceptual analysis and logical reasoning approach, utilizing library-based and documentary research methods. The research framework is structured around Islamic theological sources, historical analysis, and philosophical inquiry. It aims to demonstrate how pilgrimage, viewed through a redefined covenantal perspective, functions as a core mechanism for both spiritual transformation and the development of Islamic civilization. The research is guided by the following analytical dimensions: first, examining pilgrimage about divine proximity and the role of sacred figures in Islamic thought. Two, Covenant aspects: Establishing the relationship between Ziyarat and the Pilgrim's reaffirmation of their spiritual and social commitments. Three, demonstrating how pilgrimage contributes to the formation of Islamic identity, reinforces social bonds, and strengthens the Islamic system.

Findings: The study finds that pilgrimage plays a unique and irreplaceable role in both the individual and communal dimensions of Islamic

life. First, it serves a spiritual and devotional purpose: pilgrimage is not merely a religious visit but a process of moral purification and self-realization. It serves as a means for the pilgrim to assess their faith, renew their spiritual allegiance, and draw closer to divine guidance. Second, the social and communal function of pilgrimage fosters unity, brotherhood, and a collective religious consciousness among Muslims. Events such as the Arbaeen Pilgrimage exemplify how mass pilgrimages create a shared spiritual experience that strengthens the bonds among believers, diminishes sectarian divisions, and reinforces Islamic solidarity. Three, pilgrimage serves as a Covenantal Act: Unlike other devotional practices, pilgrimage explicitly involves a contractual and covenantal dimension—a renewal of faith and a reaffirmation of the pilgrim's place within the divine order and the Islamic framework. Furthermore, pilgrimage plays a vital role in the civilizational contribution: it acts as an essential component in Islamic civilization-building, shaping cultural identity, strengthening socio-religious institutions, and influencing governance and community structures. By integrating these perspectives, the study underscores that pilgrimage is not merely an isolated act of devotion but rather a foundational pillar in the development of the Islamic system.

Conclusion: The redefinition of pilgrimage within a covenantal framework highlights its essential role in personal transformation, societal cohesion, and the continuity of Islamic civilization. By engaging with divine signs and reaffirming allegiance to divinely guided figures, the pilgrim actively participates in the divine plan for Islamic society. This study concludes that pilgrimage cannot be replaced by any other form of devotional or socio-religious act in the Islamic system. Its role in facilitating spiritual elevation, social unity, and contributing to civilizational

development makes it a cornerstone of the Islamic worldview. Therefore, policymakers and religious scholars must recognize and integrate Ziyarat into broader socio-cultural and political strategies to fully harness its potential in shaping the contemporary Islamic world.

Keywords: Conceptualization, Ziyarat, Covenant, Pilgrimage, Islamic system.

بازپردازی مفهوم زیارت در نظام و تمدن اسلامی براساس جهان‌بینی توحیدی برآمده از مفهوم عهد

علی نوفرستی *

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۱۸

حسین افخمی روحانی **

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۲۷

چکیده

از زیارت تعاریف متعددی صورت گرفته است. هدف این پژوهش بازپردازی مفهوم زیارت در جهان‌بینی توحیدی و برآمده از مفهوم عهد است. این پژوهش با روش تحلیل مفهومی و استدلال منطقی و نیز با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی صورت پذیرفته است. بنا بر آیات و روایات، یگانه هدف آفرینش بشر و غایت مسیر جامعه اسلامی رسیدن و دیدار الهی است و برای این هدف بهره‌مندی از آیات الهی به‌خصوص آیات خاص الهی مورد توجه است. حضور در جوار این آیات مایه رشد و تقرب انسان به حضرت حق می‌شود. زیارت به معنای روبه‌رو شدن با آیات خاص الهی جایگاهی ویژه در جهان‌بینی توحیدی و رسیدن جامعه به قرب الهی دارد. درواقع زیارت پدیده‌ای دوسویه است؛ بدین معنا که از یک‌سو زائر در مواجهه با اولیای الهی دین خود را عرضه می‌کند و ازسوی دیگر با تجدید عهد الهی در برابر اولیاءالله، نسبت و جایگاه خود را در نظام هستی و جامعه اسلامی مشخص می‌کند. با تعریف جدید صورت گرفته از مفهوم زیارت، می‌توان این گونه نتیجه گرفت که در نظام اسلامی، زیارت نقشی بی‌بدیل برای رشد فرد و جامعه ایفا می‌کند؛ به‌گونه‌ای که هیچ‌یک از اعمال عبادی اجتماعی دیگر نمی‌توانند جایگزینی برای او باشند.

کلمات کلیدی: مفهوم‌پردازی، زیارت، عهد، جهان‌بینی توحیدی، نظام اسلامی.

* دکتری مدیریت آموزشی، پژوهشکده زیارت و گردشگری، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.

 0000-0003-4746-055X

ali.nofaresty@mail.um.ac.ir

** استادیار مدیریت اسلامی، پژوهشکده مطالعات اسلامی در علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد،

ایران. (نویسنده مسئول).

 0000-0002-6153-0318

afkhami@um.ac.ir

بیان مسئله

زیارت از مهم‌ترین برنامه‌های هدایت‌بخش و اثرگذار در زندگی فردی و اجتماعی مسلمانان است که ظرفیت‌های مهمی برای تقویت هویت دینی و شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی دارد. زیارت، به‌ویژه زیارت امام رضا (علیه‌السلام) و زیارت اربعین، به‌عنوان دو نماد برجسته در فرهنگ شیعه، تأثیرات عمیقی در خودسازی، جامعه‌سازی و تمدن‌سازی داشته است. آمارهای رسمی نشان می‌دهد که سالانه بیش از ۳۰ میلیون نفر زائر داخلی و ۵ میلیون زائر خارجی به حرم مطهر رضوی مشرف می‌شوند (قطبی جشوقانی، ۱۴۰۲). ازسوی دیگر، زیارت اربعین با حضور ده‌ها میلیون نفر از مسلمانان و آزادی‌خواهان جهان، به بزرگ‌ترین گردهمایی انسانی تبدیل شده است که وحدت و همبستگی امت اسلامی را به نمایش می‌گذارد (رضوی‌زاده و ورشوی، ۱۴۰۲).

پژوهش‌ها نشان می‌دهد که زیارت نه تنها یک عمل عبادی فردی، بلکه پدیده‌ای اجتماعی است که می‌تواند در سطح جامعه و تمدن نیز اثرگذار باشد. این امر به‌ویژه در جهان‌بینی توحیدی اسلام که بر محوریت قرب الهی و نقش انسان در نظام هستی تأکید دارد، معنا و اهمیت بیشتری می‌یابد (خندان، ۱۳۸۸؛ جوادی آملی، ۱۳۸۱). قرآن و روایات معصومین (علیهم‌السلام) از دیرباز بر زیارت به‌عنوان کنشی عبادی-اجتماعی تأکید داشته‌اند؛ برای نمونه در حدیث سلسله‌الذهب از امام رضا (علیه‌السلام) آمده است: «كَلِمَةُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ حِصْنِي فَمَنْ دَخَلَ حِصْنِي أَمِنَ مِنْ عَذَابِي بِشُرُوطِهَا وَأَنَا مِنْ شُرُوطِهَا» (امین، ۱۴۰۳ق). این حدیث به نقش اهل‌بیت (علیهم‌السلام) در مسیر قرب الهی و اهمیت زیارت آن‌ها اشاره دارد.

یکی از موضوعات مهم در مفهوم‌پردازی زیارت، تمایز آن با مفاهیمی همچون گردشگری مذهبی یا دینی است. زیارت، برخلاف گردشگری مذهبی، عملی عبادی است که با نیت قرب الهی و تأثیرپذیری معنوی انجام می‌شود. این تفاوت اساسی، زیارت را از گردشگری سکولار یا دینی متمایز می‌کند. مطالعات جهانی نیز به این موضوع پرداخته‌اند و نشان می‌دهند که زیارت، برخلاف گردشگری مذهبی، دارای جنبه‌های عمیق معنوی و اجتماعی است که در شکل‌دهی به هویت دینی و تقویت انسجام اجتماعی نقش بسزایی دارد (Collins-Kreiner, 2020; Durán-Sánchez et al., 2018). این مطالعات همچنین تأکید می‌کنند که زیارت به‌عنوان کنشی معنوی-اجتماعی، از نظر تأثیرات تربیتی و اخلاقی بسیار فراتر از مقوله گردشگری مذهبی است (رضوی‌زاده و ورشوی، ۱۴۰۲).

ازسوی دیگر به سیاست‌گذاری‌های مرتبط با زیارت و استفاده از ظرفیت‌های بی‌بدیل آن در عرصه‌های اقتصادی، اجتماعی و تمدنی توجه کمی شده است. این در حالی است که زیارت می‌تواند به‌عنوان یکی از ارکان اصلی در تحقق تمدن نوین اسلامی ایفای نقش کند. باوجوداین، در اسناد توسعه‌ای و سیاست‌گذاری‌های فرهنگی به جایگاه زیارت در جهان‌بینی توحیدی و نظام فکری اسلامی توجه کافی نشده و عموماً یا از منظر عبادی به زیارت توجه شده است یا بدون توجه به مبانی نظری و مفهوم‌شناسی زیارت (با یکسان‌انگاری مفهوم زیارت و گردشگری مذهبی) آثار آن را در تمدن و نظام اسلامی بررسی کرده‌اند.

براین‌اساس این مقاله تلاش می‌کند با بازشناسی مفهوم زیارت در چهارچوب جهان‌بینی توحیدی، جایگاه این مقوله در نظام فکری اسلامی و تأثیر آن بر تمدن نوین اسلامی را تبیین کند. در این راستا مفهوم زیارت بر پایه ارتباط آن با عهد الهی تحلیل شده و می‌کوشد نقش زیارت در خودسازی، جامعه‌سازی و تمدن‌سازی بررسی شود.

۱. مفهوم زیارت در منابع پیشین (پیشینه تحقیق و چهارچوب مفهومی)

زیارت و جایگاه آن در تمدن و نظام اسلامی، یکی از موضوعاتی است که در برخی از تحقیقات علمی بررسی شده است. در این پژوهش‌ها زیارت به‌عنوان نهادی فرهنگی و دینی با ویژگی‌های خاص خود معرفی شده و تأثیرات آن بر گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی تحلیل شده است.

در یکی از این مطالعات، شریفی (۱۴۰۱) به بررسی نقش زیارت در گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی، با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی پرداخته است. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که زیارت به‌عنوان نهادی تمدنی، نه تنها به آشنایی با هویت فرهنگی و تمدنی کمک می‌کند، بلکه در تعمیق معنویت در اجتماع مدنی نیز تأثیرگذار است (شریفی، ۱۴۰۱). همچنین در تحقیقی دیگر، هادی غیائی (۱۳۹۷) ابعاد تمدنی نهاد زیارت در فرهنگ شیعی را مورد توجه قرار داده و نقش آن را در شکل‌دهی به اندیشه و عمل مسلمانان به‌عنوان نهادی تمدنی بررسی کرده است (غیائی، ۱۳۹۷).

تحقیقات دیگری نیز به تحلیل تأثیر نهادهای دعا و زیارت در تربیت تمدنی اسلامی پرداخته‌اند.

این پژوهش‌ها نشان می‌دهند که زیارت و دعا به عنوان ابزارهایی مؤثر در تربیت انسان‌های مسلمان و تمدن‌ساز، به ایجاد پیوند میان فرد و جامعه اسلامی کمک می‌کنند (عرفانی‌فر و بوستانیان، ۱۴۰۰). یکی از مطالعات جالب توجهی که طاهرخانی، الهامی و خسروی (۱۴۰۲) انجام داده‌اند، تحلیل نقش فرهنگ زیارت در عصر صفوی است که تأثیر آن را بر توسعه معارف دینی و معماری حرم مطهر امام رضا (علیه‌السلام) بررسی کرده‌اند. این تحقیق نشان می‌دهد که زیارت مقابر اهل بیت (علیهم‌السلام) نقش بسزایی در تبیین و توسعه معارف مکتب شیعه در ایران داشته است (طاهرخانی و دیگران، ۱۴۰۲).

مقاله‌ای دیگر به بررسی فلسفه زیارت امامزادگان و نقش آن در جامعه دینی پرداخته است. این پژوهش بر اهمیت زیارت در آموزش عزت‌طلبی، تسلیم‌ناپذیری و دفاع از فضیلت و کرامت انسانی تأکید دارد (ناصر ستوده، ۱۳۹۸). این یافته‌ها نشان می‌دهند که زیارت به عنوان نهادی تمدنی، نقش مؤثری در انتقال مفاهیم دینی و اخلاقی در جوامع اسلامی ایفا می‌کند.

در مجموع، تحقیقات علمی موجود نشان می‌دهند که زیارت به عنوان یکی از نهادهای مهم دینی و فرهنگی در تمدن اسلامی، نه تنها در عرصه معنویت و دیانت، بلکه در حوزه‌های اجتماعی، فرهنگی و معماری نیز تأثیرات گسترده‌ای داشته است. این پژوهش‌ها پایه‌گذار بررسی‌های بیشتر در زمینه ارتباط زیارت و تمدن اسلامی هستند.

در ادامه به بررسی مفهومی و لغوی معنای زیارت در منابع اسلامی پرداخته می‌شود.

۱-۱. معنای لغوی زیارت

مطابق منابع لغوی، واژه زیارت معانی متفاوتی دارد. «زار» به معنی بازدید کرد و سر زد (سیاح، ۱۳۷۷، ص ۷) و «زور» قصد و میل است و زیارت را در لغت، دیدار کردن با قصد گویند که در ریشه این واژه، مفهوم میل و گرایش نیز نهفته است. گویی زیارت‌کننده از دیگران روی گردانده و به سوی زیارت‌شونده تمایل و قصد کرده است (راغب اصفهانی، ۱۳۷۵، ص ۳۸۶). همچنین راغب زیارت کردن شخص را به معنی سینه‌به‌سینه ملاقات کردن او می‌داند (همان، ص ۱۶) و «زور» به معنی عدول از جانبی و گرایش به جانب دیگر است و زائر هرگاه به تو رو کند، از دیگری برگشته است (صدر حاج سیدجوادی، ۱۳۸۰، ص ۳۶). زیارت ممکن است به معنی زیارت مکان و

یا شخص باشد. «زارَ المكانَ أو الشخص» به معنی آنکه به آن مکان یا نزد آن شخص رفت، به‌خاطر انس و الفت با آن یا برای انس دادن او (حسینی، ۱۳۹۱، ص ۲۴۹).

۲-۱. معنای اصطلاحی زیارت

در کتب مختلفی که دربارهٔ زیارت نوشته شده، به‌صورت مستقیم و غیرمستقیم به معنا و مفهوم زیارت پرداخته شده است که در ادامه به آن اشاره می‌شود.

زیارت برقرار کردن ارتباط روحی و به وجود آوردن پیوند قلبی است (مکارم شیرازی، ۱۳۹۵، ص ۲۰۳). زیارت حضور عارفانهٔ عاشق در دیار معشوق، دیدار عاشقانهٔ زائر از سرای مزور، اظهار عشق و ارادت محب به محبوب و نیز اعلان فروتنی دین‌دار در برابر دین و پیشوایان دینی است. اصل زیارت توجه به مقام مزور، تأمل در متن زیارت‌نامه و تلاش در تهذیب و تزکیهٔ نفس است (جوادی آملی، ۱۳۸۱). در عرف، به دیدار کسی رفتن به‌جهت تکریم و تعظیم یا انس‌گیری است. حج خانهٔ خدا را زیارت بیت گویند؛ چنان‌که به کنار قبور معصومین (علیهم‌السلام) رفتن به‌قصد تعظیم و توسل و دعا را زیارت آن بزرگواران و به کنار قبر مردگان رفتن جهت استرحام را زیارت آن‌ها گویند (حسینی دشتی، ۱۴۰۲، ص ۱۱۳). زیارت نزد شیعه حضوری روحی است و روحانیت بزرگ‌تر از آن مزور است و نفست ممتاز و صفات قدسی او بر نفس زائر افزایده می‌شود و او از آن بهره می‌جوید تا بعد از اضطراب به اطمینان و پس از شقاوت به سعادت و بعد از ناامیدی به امیدواری و پس از روی کردن به روشنی برسد (امین، ۲۰۰۱، ص ۱۰۶). زیارت به معنی قصد و ملاقات و نیز قصد مزور به‌جهت گرمی‌داشت و ارجمندی و انس با اوست (اعلمی، ۱۹۷۰، ص ۶). زیارت اعلان شناختی عمیق و ابراز محبت، وفاداری صادقانه نسبت به اولیای الهی و ایجاد رابطهٔ عمیق معنوی با نمایندگان خدا در روی زمین است (محمدیگی، ۱۳۸۷، ص ۱۴). زیارت ارتباط زنده و مؤثری است که ازطرف دو زنده ایجاد می‌شود (واعظ جوادی، ۱۳۸۷، ص ۲۴). زیارت ارتباط ملکوتی با کامل‌ترین انسان‌هاست که عظمت و قدرشان به اذن خداوند متعال تمام هستی را فراگرفته است (نیشابوری، ۱۳۸۰، ص ۸). زیارت یعنی عزیمت کردن به‌سوی کعبهٔ مقصود جهت گرمی‌داشت او و شرکت در محفل انس با او. زیارت دیدار مشتاقانه‌ای است با مقام خلافت کلمه‌الهی و اسمای حسناۃ خداوند و مقام مشیت پروردگاری؛ زیارت حضور آگاهانه‌ای است در محضر جلوهٔ حق و کمال مطلق؛ زیارت ترنم عاشقانه‌ای است برای کسب فیوضات سرمدی با

واسطه فیض میان رب و مربوب، خالق و مخلوق و آفریدگار و آفریده (موسوی، ۱۳۸۷، ص ۱۲). زیارت تکریم و بزرگداشت چهره‌های معنوی، الهی و ملکوتی مانند انبیای عظام و ائمه اطهار است و آثار تربیتی فراوانی برای جوامع اسلامی به همراه دارد (مغیثی‌پور سبزواری، ۱۳۸۴). زیارت بیانگر گفت‌وگوی انسان با پیشوا و مقتدای ازدست‌رفته خود است (علیخانی و بحرانی، ۱۳۸۰). حضور در پیشگاه شخص با جسم و جان و نیز با توجه قلبی و حضور دل نسبت به اولیای خدا زیارت است و زیارت یکی از اعمال پسندیده و سنت‌های برجسته است که در احادیث معصومین (علیهم‌السلام) به آن تأکید شده و پاداش‌های فراوانی برای زائر بیان شده است (صدر حاج‌سیدجوادی، ۱۳۹۲، ج ۸، ص ۵۶۴). زیارت، خود را با الگو و مدل سنجیدن است و این گامی برای رشد دادن خود و معنویت‌های خود و کاستی از نقایص و عیوب است. زائر باید عارف به حق ائمه و مقام و شخصیتشان و عارف به وظیفه خود در مقابل امامان باشد (محدثی، ۱۳۸۷). طرح توسعه کمی و کیفی زیارت امام رضا (علیه‌السلام) با بررسی منابع مختلف، مفهوم زیارت را این‌گونه توصیف می‌کند که «زیارت، ملاقات مظاهر و آیات برتر الهی با هدف تأثیرپذیری از آنها همراه با قصد تقرب الی‌الله است؛ از این‌رو برقراری این ملاقات و تماس در هر مرتبه وجودی و متناسب با مقتضیات و ابزار آن مرتبه و ترتب آثار بر وجود زائر، به معنای تحقق زیارت است» (دبیرخانه طرح مطالعه توسعه کمی و کیفی زیارت امام رضا (ع)، ۱۳۸۹، ص ۳۳).

۳-۱. تحلیلی بر تعاریف پیشین

با توجه به تعاریف مذکور، گزاره‌های زیر از مفهوم زیارت برداشت می‌شود:

- اعلان شناخت عمیق
- ابراز محبت و وفاداری
- رابطه معنوی عمیق
- اعلان فروتنی دین‌دار
- عدول از جانبی و گرایش به جانبی دیگر
- توجه به مقام مزور
- دگرگون‌ساز بودن
- تصدیق خواست و رغبت مزور

- حضور آگاهانه
 - تکریم و بزرگداشت اولیای الهی
 - هجرت از نفس به سمت خدا و اولیای او
 - ارتباطی زنده، مؤثر و حیات‌بخش
 - گفت‌وگوی انسان با پیشوا
 - سنجیدن خود با الگو
 - توجه به جایگاه، گفتار، رفتار و هدف مزور
- همچنین با توجه به میزان آمادگی و رشدیافتگی زائر، زیارت در سطوح مختلفی می‌تواند اثرگذار باشد: در سطح مقدماتی، «حال» خوبی به زائر در لحظاتی کوتاه دست می‌دهد که بعد از مدت اندکی از او جدا می‌شود؛ در سطح میانی، این اثرگذاری ماندگارتر می‌شود و زمینه را برای «تحول» در زائر فراهم می‌سازد؛ تحولی که در صورت مراقبت می‌تواند آثار ارزشمندی بر قلب و وجود زائر داشته باشد و در سطح بالا، زیارت باعث «تکامل» در زائر می‌شود و او را به اوج عظمت و نزدیکی به خداوند می‌رساند و تا ابد در روح و جان‌ش خواهد ماند (لقمانی، ۱۳۹۰).

مخاطب زیارت نیز به سه دسته تقسیم‌شدنی است:

۱. فرد
 ۲. خانواده/ گروه
 ۳. جامعه
- به عبارتی مقوله زیارت بر هریک از این دسته‌ها اثرگذار خواهد بود. گاهی فرد به زیارت می‌رود، گاهی گروه و خانواده‌ای به منظور اهداف گروهی و خانوادگی به زیارت می‌روند و گاهی نیز یک جامعه مسیر خودش را با زیارت تعریف می‌کند.

۲. روش تحقیق

این پژوهش با روش تحلیل مفهومی و استدلال منطقی و نیز با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی صورت پذیرفته است. براین اساس ۱۴۸ کتاب فارسی و عربی که به مقوله زیارت پرداخته بودند، بررسی شدند که از این بین ۲۶ منبع به مفهوم و معنای زیارت پرداخته بودند که در

این پژوهش از آن‌ها بهره برده شد تا حدود و ثغور مفهوم زیارت تبیین و روشن شود. از طرف دیگر با توجه به هدف این پژوهش، مبنی بر توجه به مفهوم زیارت در نظام اسلامی در جهان‌بینی توحیدی و برآمده از مفهوم عهد، دو نکته حائز اهمیت قرار گرفت: ۱. مفهوم‌پردازی زیارت مبتنی بر نظام توحیدی بازتعریف شد که در این مسیر از روش تحلیل مفهومی و استدلال منطقی بهره برده شد تا نسبت زیارت در جهان‌بینی توحیدی روشن شود؛ ۲. این مفهوم با توجه به حدیث امام رضا (علیه‌السلام) ذیل مفهوم عهد شکل گرفت که از این‌رو خود مفهوم عهد نیز تحلیل شد تا در نهایت بتوان به نگاهی روشن از مفهوم زیارت دست یافت.

۳. مفهوم زیارت بر مبنای نظام توحیدی

از نظر اسلام هدفی جز توحید و ایمان به خداوند متعال برای آفرینش انسان و زندگی او متصور نیست. پس از تحصیل ایمان به خدایی که همه موجودات و پدیده‌ها آفریده او بوده و بازگشت همه به سوی اوست، اعمال انسان حاکی از بندگی او برای خداوند متعال است (طباطبایی، ۱۳۶۷).

مطابق این مبنا، تلاش خواهد شد تا «مفهوم زیارت» به صورتی توحیدی تدوین و صورت‌بندی شود؛ یعنی همه گزاره‌ها به نحوی سازمان‌دهی شوند که یک کل یکپارچه منتهی به رأس خداوند واحد از آن نمایان شود؛ لذا به جهان خلقت برآمده از تجلی ذات الهی، به صورت اسما و صفات نگریسته می‌شود؛ مانند اینکه نور (خداوند) در تابش به شیشه‌های رنگی و با اشکال مختلف (اعیان ثابت)، اشکال رنگی متفاوتی (موجودات مختلف) به وجود می‌آورد یا مانند اینکه عدد واحد (یک) در ظهور و تکرارهای متعدد در مراتب گوناگون، به صورت اعداد مختلف ظاهر می‌شود.

بر مبنای نظریه تجلیات، تمام اسمای الهی دارای تجلی و ظهور خاصی در عالم خلقت هستند و اسم الله نیز که اسم اعظم و حاکی از ذات جمع‌شده از تمام صفات کمالی است، تجلی و ظهور خاصی دارد که مظهر و آیت صفات کمالی است که این تجلی، همان انسان کامل است؛ به عبارتی عالی‌ترین درجات شناخت خداوند از طریق شناخت عالی‌ترین تجلیات او یعنی از طریق شناخت انسان کامل محقق خواهد شد. با نظر به آیات قرآن کریم، خداوند سه تجلی اصلی دارد که با تعبیر آیات یا کلمات از آن‌ها یاد می‌شود: «جهان آفرینش»، «نفس انسانی» و «دین». اهمیت این نگاه

قرآنی در این است که برای شناخت و رسیدن به او باید به این سه عرصه از آیات الهی توجه داشت و به عبارتی از طریق این آیات به خداوند رسید. ازسوی دیگر شناخت و وصالی که از این سه حاصل می‌شود، اگر در باطن خود خالی از معرفت و وصول به خود خداوند باشد، چنین معرفت و وصولی مطلوب قرآن کریم نیست (خندان، ۱۳۸۸).

در ادامه، گزاره‌های مبنایی در ابتدا ناظر به وجود حضرت حق و سپس توجه به تجلیات و آیات سه‌گانه حضرت حق آورده شده و سعی می‌شود در ادامه مبتنی بر جهان‌بینی تبیین‌شده، تعریف و جایگاه زیارت مشخص شود.

۱-۳. جهان‌بینی توحیدی

۱-۱-۳. هدف نهایی لقاءالله

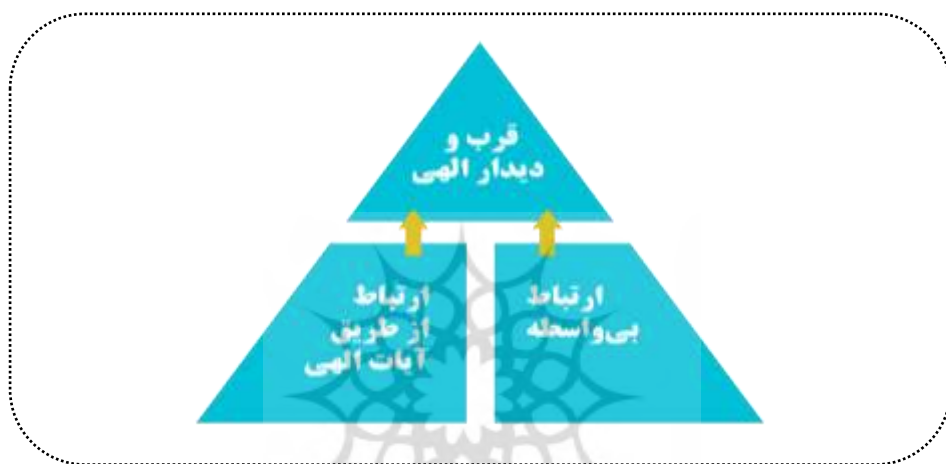
در میان موجودات، موجودی با کمال بی‌نهایت وجود دارد و او خداوند متعال است؛ لذا نقطه کمال انسان رسیدن به این کمال بی‌انتها یعنی قرب و لقای الهی است. توجه به آیات قرآن کریم و روایات معصومین (علیهم‌السلام) مؤید این موضوع است که سعادت و نهایت کمال در لقای الهی است.

چنان‌که سیدالساجدین (علیه‌السلام) در مناجات خمس عشر می‌فرماید: «لَا غَيْرَكَ مُرَادِي وَ لَكَ لَا لِسَوَاكَ سَهْرِي وَ سَهَادِي وَ لِقَاؤَكَ قَرَّةَ عَيْنِي وَ وَصْلُكَ مَنِي نَفْسِي» و بیان پر از معنای حضرت فاطمه زهرا (سلام‌الله‌علیها) که می‌فرمایند: «شَغَلَنِي عَنْ مَسْأَلَتِهِ لَذَّةُ خِدْمَتِهِ، لَا حَاجَةَ لِي غَيْرَ النَّظَرِ إِلَى وَجْهِهِ الْكَرِيمِ».

با توجه به اینکه ذات خداوند یگانه و بسیط است، این هدف، یعنی قرب و دیدار الهی، یگانه هدف غایی انسان و جامعه بشری است و تعریف هدفی نهایی هم‌عرض با آن بی‌معناست؛ گرچه می‌توان اهدافی میانی برای رسیدن به این هدف تعریف کرد؛ به عبارتی همه اهداف باید در راستای رسیدن به قرب الهی باشند. در آیات بسیاری سخن از لقاءالله به‌عنوان هدف غایی خلقت به میان آمده و بیان شده است که کسانی که به این دیدار امید ندارند یا به دنبالش نیستند، اعمالشان مقبول خداوند قرار نمی‌گیرد (کهف: ۱۰۵). همچنین در آیه ۲ سوره مبارکه رعد بیان شده است که

خداوند برای ایجاد یقین به لقای پروردگار، جهان هستی را خلق کرد و بسط داد. درواقع هدف از ارسال انبیای الهی، کتب آسمانی و هدایت‌های او ایمان آوردن به دیدار پروردگار است (۱۵۴: انعام).

برای رسیدن به خداوند متعال و قرب الهی، دو مسیر تصورشدنی است: یکی ارتباط بی‌واسطه با مقام الوهیت است و دیگری ارتباط باواسطه که این واسطه‌ها را آیات و تجلیات او در خلقت می‌دانیم.

شکل ۱: نحوه ارتباط با خداوند

۳-۲. توجه به آیات الهی

براساس آیات قرآن کریم (بقره: ۱۶۲، فصلت: ۵۳ و ص: ۲۹)، آیات و تجلیات الهی به سه دسته تقسیم می‌شوند: آیات موجود در عرضه‌های وجود انسان (آیات انفسی)، آیات موجود در جهان هستی (آیات تکوینی) و آیات الهی در کتب آسمانی که بر قلوب پیامبران الهی نازل شده است (آیات تدوینی) که همه برای هدایت و توجه‌دادن انسان به سوی خداوند متعال و آماده‌سازی برای دیدار اوست.

تفکر و تدبر در آیات الهی و توجه به صفات الهی در پرتو این آیات در فرد و جامعه اثر می‌گذارد و آثار ربوبی متجلی‌شده در آیات درک خواهد شد؛ اتفاقی که در گام دوم انسان را به درک حضور خداوند در جهان هستی نزدیک می‌کند.

۳-۱-۳. توجه به آیات خاص الهی

در میان آیات عام الهی، برخی به سبب قرابت بیشتر با حضرت باری تعالی، اثرگذاری بیشتری بر مخاطب دارند. این آیات که حاصل نظر خاص حق تعالی به آن‌هاست، دارای آثار ویژه تربیتی و هدایتی هستند. انبیا و اولیای الهی در عالی‌ترین مرتبه، برنامه‌های عبادی، مکان و زمان‌های مقدس و اشیای متبرک همه از جمله آیات الهی هستند که فرد در تعامل با آن‌ها نور هدایت الهی بر قلبش تابیده خواهد شد.

همچنان که در زیارت جامعه کبیره می‌بینیم، شأن و مرتبه اهل بیت و معصومین (علیهم‌السلام) در سطحی تعریف می‌شود که حضور در کنارشان و ارتباط با ایشان باعث اثرپذیری مخاطب خواهد شد: «السَّلَامُ عَلَيْكُمْ يَا أَهْلَ بَيْتِ النَّبُوَّةِ وَمَوْضِعِ الرِّسَالَةِ وَمُخْتَلَفِ الْمَلَائِكَةِ وَمَهْبِطِ الْوَحْيِ وَمَعْدِنِ الرَّحْمَةِ وَخُزَانِ الْعِلْمِ وَ... السَّلَامُ عَلَى أَيْمَةِ الْهُدَى وَمَصَابِيحِ الدُّجَى وَأَعْلَامِ التَّقَى وَذَوِي النَّهْيِ... السَّلَامُ عَلَى مَحَالِّ مَعْرِفَةِ اللَّهِ وَمَسَاكِينِ بَرَكَهِ اللَّهِ وَمَعَادِنِ حِكْمَةِ اللَّهِ وَحَفَظَةِ سِرِّ اللَّهِ...» و همچنین در دعای هر روز ماه رجب، منتسب به ناحیه مقدسه امام عصر (عجل‌الله فرجه)، می‌خوانیم: «فَجَعَلْتُهُمْ مَعَادِنَ لِكَلِمَاتِكَ وَأَرْكَانًا لِتَوْحِيدِكَ وَأَيَاتِكَ وَمَقَامَاتِكَ الَّتِي لَا تَعْطِيلُ لَهَا فِي كُلِّ مَكَانٍ يَعْرِفُكَ بِهَا مَنْ عَرَفَكَ». معصومان (علیهم‌السلام) آیاتی هستند که شناخت ما از خداوند از طریق آن‌ها حاصل می‌شود.

قرآن کریم نیز به صورت خاص به برخی آیات الهی که مایه هدایت بشریت هستند، اشاره کرده است: «إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ * فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَّقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ» (آل عمران: ۹۶ و ۹۷)

۳-۲. جایگاه زیارت در جهان‌بینی توحیدی

همان‌طور که عنوان شد، تنها هدف آفرینش بشر و غایت مسیر جامعه رسیدن و دیدار الهی است و برای این هدف بهره‌مندی از آیات الهی به خصوص آیات خاص الهی مورد توجه است؛ چنان‌که در حدیث سلسله‌الذهب، حضرت ثامن‌الحجج (علیه‌السلام) می‌فرماید: «كَلِمَةٌ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ حِصْنِي فَمَنْ دَخَلَ حِصْنِي آمِنَ مِنْ عَذَابِي بِشُرُوطِهَا وَأَنَا مِنْ شُرُوطِهَا» (امین، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۱۸).

یکی از شرط‌های ورود به حصار و حصن باری تعالی وجود مقدس اهل بیت (علیهم السلام) است؛ از این رو ائمه اطهار (علیهم السلام) در مقایسه با سایر آیات الهی نسبت اصل به فرع دارند و حضور در جوار آن‌ها شرط رشد و تقرب انسان به حضرت حق است؛ لذا زیارت به معنای ملاقات با آیات خاص الهی، با تأکید بر ائمه اطهار و اولیای الهی، جایگاهی ویژه و بی‌بدیل در جهان‌بینی توحیدی و رسیدن جامعه به قرب الهی خواهد داشت.

۴. زیارت به مثابه عهد

از طرف دیگر زیارت پدیده‌ای دوطرفه است؛ بدین معنا که زائر در مواجهه با اولیای الهی دین خود را عرضه می‌کند و با تجدید عهد الهی در برابر اولیاء الله، نسبت و جایگاه خود را در نظام هستی و جامعه اسلامی مشخص می‌کند؛ چنان‌که حضرت علی بن موسی الرضا (علیه السلام) می‌فرماید: «إِنَّ لِكُلِّ إِمَامٍ عَهْدًا فِي عُنُقِ أَوْلِيَائِهِ وَ شِيعَتِهِ، وَ إِنَّ مِنْ تَمَامِ الْوَفَاءِ بِالْعَهْدِ وَ حُسْنِ الْأَدَاءِ زِيَارَةَ قُبُورِهِمْ، فَمَنْ زَارَهُمْ رَغْبَةً فِي زِيَارَتِهِمْ وَ تَصَدِّيقًا بِمَا رَغِبُوا فِيهِ كَانَ أَمْتُهُمْ شُفَعَاءَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ»^۱ (کلینی، ۱۳۹۳، ج ۴، ص ۵۶۷).

لذا زیارت در جهان‌بینی توحیدی هم به دلیل نزدیکی و حضور در جوار آیات خاص الهی و هم به دلیل تجدید عهد الهی افراد در جهت انجام فرایض فردی و اجتماعی الهی نقشی اساسی در رسیدن به قرب و لقای الهی دارد.

۱-۴. عهد در قرآن کریم

در ادامه برای تبیین مفهوم عهد به آیاتی از قرآن کریم، ناظر به عهد، پرداخته می‌شود.

در آیه ۱۲۴ سوره بقره مشاهده می‌شود که عهد به مثابه امامت است: «وَ إِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ» و داشتن

۱. هر امامی به گردن دوستان و شیعیان خود عهدی دارد که وفای کامل به این عهد و به جا آوردن نیکوی آن، با زیارت قبور آنان است؛ پس کسانی که با رغبت و علاقه به زیارت ایشان بروند و با باور داشتن آنچه آنان را ترغیب کرده است، زیارتشان کنند، امامان آن‌ها در روز قیامت شفیعشان باشند.

عهد الهی فرد را به مقام شفاعت می‌رساند: «لَا يَمْلِكُونَ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنِ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا» (مریم: ۸۷). در طول ولایت الهی، بیعت با ولی خدا، بیعت با خدا در نظر گرفته می‌شود و این بیعت عهدی را بر گردن مؤمنان می‌گذارد که ملاک سنجش عمل آن‌هاست: «إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ فَمَنْ نَكَثَ فَإِنَّمَا يَنْكُثُ عَلَى نَفْسِهِ وَمَنْ أَوْفَى بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهِ اللَّهُ فَمُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا» (فتح: ۱۰). با توجه به آیات ۱۵ سورة احزاب، ۷۵ سورة توبه، ۹۰ تا ۹۲ سورة نحل، ۱۵۲ سورة انعام، ۱۲۵ سورة بقره و ۶۰ یس، عهد با خدا در فعالیتهای اجتماعی اعم از جهاد، کارهای اقتصادی، عدل، احسان، دوری از فحشا و منکر، مراقبت بر قسط و انصاف، رعایت حق یتیم و مقابله با شیطان و طاغوت ظهور و بروز دارد. وفای به این عهد مایه رستگاری است (رعد: ۲۰): به گونه‌ای که این رستگاری و کامیابی در بالاترین سطح خود قرار می‌گیرد: «... وَمَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ فَاسْتَبْشِرُوا بِبَيْعِكُمُ الَّذِي بَايَعْتُمْ بِهِ وَذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ» (توبه: ۱۱۱). از طرفی وفانکردن به عهد الهی موجب خسران (بقره: ۲۷)، قرارگرفتن در جمع فاسقان (اعراف: ۱۰۲)، بهره‌مند نشدن در آخرت از توجه خداوند به ایشان به گونه‌ای که خداوند نه با آن‌ها سخن می‌گوید، نه به ایشان نظر می‌اندازد و نه پاکشان می‌کند و عذاب الیم نصیبشان خواهد شد (آل عمران: ۷۷) و از طرف دیگر در آیات ۵۵ و ۵۶ سورة انفال، خداوند بدترین و شرترین مخلوقات نزد خود را همین عهدشکنان می‌داند: «إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الَّذِينَ كَفَرُوا فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ * الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ ثُمَّ يَنْقُضُونَ عَهْدَهُمْ فِي كُلِّ مَرَّةٍ وَهُمْ لَا يَتَّقُونَ».

قرار گرفتن در ذیل عهد الهی برای صاحبان علم (رعد: ۱۹ و ۲۰) و ایمان (مؤمنین: ۸) است و خداوند مؤمنان راستین خاص خود را ذیل این عهد قرار می‌دهد: «مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا» (احزاب: ۲۳). طبق آیات قرآن کریم آنچه باعث می‌شود مؤمن در انجام عهد خود کوتاهی کند، فراموشی و اراده ضعیف است (طه: ۱۱۵)؛ همچنین در طرف مقابل بسیاری از انسان‌ها در تعارض میان عهد الهی و مطامع دنیوی با بهانه‌جویی‌های مختلف (آل عمران: ۱۸۳) از عهد الهی شانه خالی می‌کنند و آن را به بهای دنیا می‌فروشند (نحل: ۹۵).

ناظر به بررسی صورت‌گرفته چند نکته حائز اهمیت است:

۱. عهد هم‌معنی با ولایت و امامت است.
۲. عموم عهدها جنبه اجتماعی قوی‌تر و مشخص‌تری دارند؛ به عبارتی عهد برای کنشگری‌های اجتماعی بیشتر نمود دارد؛ همچنان که ناظر به بنی‌اسرائیل این‌گونه عهد و میثاق نوشته شده است: «وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَءِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِّنْكُمْ وَأَنتُمْ مُّعْرِضُونَ * وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ لَا تَسْفِكُونَ دِمَاءَكُمْ وَلَا تُخْرِجُونَ أَنْفُسَكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ ثُمَّ أَقْرَرْتُمْ وَأَنتُمْ تَشْهَدُونَ» (بقره: ۸۳ و ۸۴)؛ «وَلَقَدْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَءِيلَ وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا وَقَالَ اللَّهُ إِنِّي مَعَكُمْ لَئِنْ أَقَمْتُمُ الصَّلَاةَ وَآتَيْتُمُ الزَّكَاةَ وَآمَنْتُمْ بِرُسُلِي وَعَزَّرْتُمُوهُمْ وَأَقْرَضْتُمُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا لَّأُكَفِّرَنَّ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَلَأُدْخِلَنَّكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ فَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ مِنْكُمْ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ» (مائده: ۱۲).
۳. خداوند عهدی را بر پیامبر (صلی‌الله‌علیه و آله) و امام دارد و امام نیز در طول آن عهدی بر مردم دارد.
۴. این عهد شاخص عملکرد انسان‌هاست و حد وسط ندارد؛ مردم یا خود را ذیل این عهد (ولایت) می‌دانند یا ذیل آن نیستند.
۵. عهد سطوح و درجات مختلفی دارد.
۶. عهد در مؤمنان به‌خاطر فراموشی و ضعف در اراده نقض می‌شود که این ضرورت تجدید مستمر آن را مشخص می‌کند.

۵. تعریف زیارت برآمده از مفهوم عهد در جهان‌بینی توحیدی

با توجه به مبانی مطرح‌شده و تعاریف صورت‌گرفته در اسناد دیگر، می‌توان این تعریف را برای مفهوم زیارت اختیار کرد: «زیارت حضور آگاهانه و مؤثر نزد اولیای الهی برای تعالی معنوی خود در نظام هستی توحیدی و تجدید عهد با ایشان برای کنشگری در جامعه اسلامی است.»

الف. حضور آگاهانه

حضور آگاهانه بدین معنی است که زیارت با صرف حضور بدون آگاهی زائر تحقق پیدا نمی‌کند؛ زائر باید آگاه به مسئله زیارت باشد. آگاهی از دو وجه توصیف‌پذیر است: ۱. قصد از اینکه زیارت می‌خواهد رقم بخورد؛ ۲. شناخت به جایگاه و مقام مزور؛ به عبارت دیگر زائر خودش را جزو جبهه حق می‌داند.

ب. حضور مؤثر

زیارت از جانب زائر حضور آگاهانه و از جانب مزور حضور مؤثر است؛ بدین معنا که وقتی زائر در محضر اولیای الهی قرار می‌گیرد، از این حضور اثر می‌پذیرد.

ج. تعالی معنوی

زیارت به‌منظور تعالی معنوی رقم خواهد خورد. در زیارت حاجات مادی افراد نیز برآورده می‌شود؛ اما این رفع حاجات نیز درنهایت به تعالی معنوی یعنی نزدیک‌تر شدن به خداوند و قرب الهی منجر خواهد شد. وقتی زائر حاجتش را از اولیای الهی می‌خواهد، یعنی آن‌ها را صاحب‌اثر در دنیا در نظر گرفته است و می‌خواهد به هر واسطه‌ای خود را به ایشان منتسب و نزدیک کند.

د. نظام هستی توحیدی

عالم هستی یک نظام توحیدی فراگیر ذیل خلقت، تدبیر و ربوبیت الله است که مدیریت یکپارچه و اتصال تدبیر در آن حاکم است. از این منظر تمامی اجزای جهان آفرینش با یکدیگر کاملاً مرتبط و متصل‌اند و مجموعه‌ای واحد و هماهنگ را ایجاد می‌کنند. در چنین نظامی حرکت هر جزء به‌سمت تعالی و غایت خود، حرکت دیگر اجزا را نیز به‌سمت تعالی باعث خواهد شد.

ه. تجدید عهد برای کنشگری

زیارت صرفاً امری انفعالی نیست؛ بلکه زائر علاوه بر اثرپذیری و تعالی برآمده از حضور در پیشگاه ولی خدا، در امری فعالانه دین خود را به ولی عرضه می‌کند و با تجدید عهد الهی در برابر او، نقش و جایگاه خود را در نظام هستی و جامعه اسلامی مشخص می‌کند، نقشه راه خود را ترسیم کرده و به کنشگری در جامعه اسلامی می‌پردازد. به عبارت دیگر زائر در هر بار زیارت قدمی روبه‌جلو در جامعه اسلامی برمی‌دارد و برای آن با ولی خدا عهد می‌بندد. باید توجه داشت که این عهد سطوح متفاوتی دارد و زائر همین که ولی خدا و امام را واجب‌الاطاعه بداند و خود را ذیل جبهه ایشان در نظر بگیرد، به مراتب حداقلی عهد رسیده است.

و. جامعه اسلامی

جامعه اسلامی در این نگاه برآمده از رویکرد توحیدی به نظام هستی است که می‌توان نتیجه آن را جامعه ولایی دانست. از منظر مقام معظم رهبری (رحمه‌الله علیه)، ولایت یعنی به‌هم‌پیوستگی و هم‌جبهه‌گی و اتصال شدید عده‌ای انسان که دارای فکری واحد و جویای هدفی واحدند، در یک

راه دارند قدم برمی دارند، برای یک مقصود دارند تلاش و حرکت می کنند و نیز یک فکر و یک عقیده را پذیرفته اند. افراد این جبهه هرچه بیشتر باید به همدیگر متصل باشند و از جبهه های دیگر و قطب های دیگر و قسمت های دیگر خودشان را جدا و کنار بگیرند (مقام معظم رهبری، ۱۳۵۳/۰۷/۱۹). این چنین جامعه ای در زمان فعلی در نظام جمهوری اسلامی تبلور داشته است.

۶. ظرفیت های زیارت در نظام اسلامی و تحقق تمدن نوین اسلامی

زیارت، به عنوان یکی از مهم ترین ارکان عبادی اجتماعی در فرهنگ اسلامی، سه ظرفیت کلیدی در تقویت نظام اسلامی و تحقق تمدن نوین اسلامی دارد: ابعاد تمدنی، ابعاد فرهنگی اجتماعی و ابعاد اقتصادی. این ظرفیت ها با توجه به تبلوری که در کشور داشته اند، در ادامه بررسی می شوند.

۱-۶. ابعاد تمدنی زیارت

الف. زائران خارجی

یکی از ظرفیت های بی بدیل زیارت، وجود بیش از ۳۰۰ میلیون شیعه و ۱ میلیارد مسلمان است که به مقوله زیارت باور دارند (ایکنا، ۱۳۹۴). اگر نگاه های غیراسلامی به امر زیارت را نیز در نظر بگیریم، پیروان ادیان ابراهیمی و حتی بودا و هندو را می توان به آن افزود. بهره برداری از این ظرفیت برای ایجاد یک تمدن اسلامی و یک جبهه بین المللی مردمی تاکنون به درستی انجام نشده است (Collins-Kreiner, 2020).

ب. دیپلماسی زیارت پایه

باور همسایگان ایران به پدیده زیارت، هم راستا با سیاست همسایگی نظام در عرصه دیپلماسی است. کریدور زیارتی منطقه با کشورهای محور مقاومت هم پوشانی دارد که این ظرفیت را در پدیده مدافعان حرم و گفتمان زیارت مشاهده کرده ایم. توجه به این ظرفیت در حوزه دیپلماسی می تواند تحقق جهش در صدور انقلاب اسلامی را ممکن تر کند.

ج. وحدت اسلامی

زیارت یکی از نقاط مشترک شیعه و سنی است (حبیبی تبار و مروجی طبسی، ۱۳۹۱، ص ۱۲۷) که نقطه اوج آن در راهپیمایی اربعین مشاهده می شود (خبرگزاری تسنیم، ۱۴۰۳). جایگاه خاص

امام رضا(علیه‌السلام) و مقبره دیگر بزرگان اسلامی در ایران می‌تواند به بهره‌برداری از این ظرفیت تمدنی کمک کند.

۲-۶. ابعاد فرهنگی و اجتماعی زیارت

الف. افزایش سرمایه اجتماعی زیارت در دهه‌های اخیر

باوجود چالش‌هایی که سرمایه اجتماعی کشور در برخی حوزه‌ها تجربه کرده است (قاسمی و دیگران، ۱۴۰۰)، سرمایه اجتماعی زیارت در دهه‌های اخیر افزایش یافته است (امیدی، ۱۴۰۳). پیوند این ظرفیت با دیگر ابعاد اجتماعی می‌تواند تأثیر مثبتی بر حرکت نظام اسلامی داشته باشد.

ب. تبلور عینی رابطه امام با امت

زیارت می‌تواند رابطه امام با امت را به‌صورت عینی در جامعه تبلور بخشد (جوادی آملی، ۱۳۸۱)؛ موضوعی که تاکنون بیشتر به‌صورت انتزاعی مورد توجه بوده است.

ج. جایگاه زیارت در امنیت کشور مبتنی بر وحدت اجتماعی

سرمایه اجتماعی بسیار زیارت و ظرفیت آن در ایجاد وحدت اجتماعی می‌تواند نقش مؤثری در امنیت کشور ایفا کند.

د. نقش زیارت در هویت‌بخشی به جامعه

زیارت ظرفیتی ویژه برای ایجاد هویت اجتماعی دارد؛ مفهومی که در گذشته در عناوینی چون «مشهدی»، «کربلایی» و «حاجی» تجلی یافته بود. به‌روزرسانی این ظرفیت می‌تواند نقشی اساسی در هویت‌بخشی به جامعه ایفا کند.

ه. ظرفیت استفاده‌نشده امامزادگان

وجود بیش از ۸ هزار بقعه متبرکه ثبت‌شده از امامزادگان (بانک جامع امامزادگان و بقاع متبرکه، ۱۴۰۳)، ظرفیتی استثنایی در عرصه اجتماعی و فرهنگی است که تاکنون به‌درستی مورد توجه قرار نگرفته است. گلزار شهدا در سراسر کشور نیز به این ظرفیت افزوده می‌شود.

۳-۶. ابعاد اقتصادی زیارت

الف. زیارت به‌عنوان پیشران اقتصادی کشور

در حال حاضر حدود ۵ میلیون زائر خارجی (قطبی جشقانی، ۱۴۰۲) سالانه با ارزآوری ۶ میلیارد دلاری (معادل ۱۰ درصد صادرات غیرنفتی کشور) به شهرهای زیارتی سفر می‌کنند (ابرقویی، ۱۴۰۳). ده‌ها میلیون زائر داخلی نیز موتور محرک اقتصاد شهرهای زیارتی‌اند. علاوه بر این ظرفیت زیارتگاه‌های غیرشیعی نیز در کشور وجود دارد که تاکنون بهره‌برداری مناسبی از آن نشده است.

ب. همپوشانی زیارت با جاده جدید ابریشم

سرمایه‌گذاری جهانی بر جاده جدید ابریشم و همپوشانی جغرافیایی آن با شهرهای زیارتی (محمدی و صالحی، ۱۴۰۱)، ظرفیت بینافرهنگی مهمی برای بهره‌برداری اقتصادی از مقوله زیارت ایجاد می‌کند.

ج. ماهیت مردمی اقتصاد زیارت

اقتصاد زیارت، برخلاف بسیاری از حوزه‌های دیگر، دارای ماهیتی مردمی و از جنس اقتصاد خرد است (Belucio et al., 2024). این ویژگی می‌تواند در بی‌اثر کردن تحریم‌ها و کاهش نیاز به سرمایه‌گذاری کلان نقش مهمی ایفا کند.

۷. اهداف زیارت

در منابع اسلامی، اهداف متعددی برای زیارت در نظر گرفته‌اند. در اینجا سعی شده است ناظر

شکل ۲: اهداف زیارت ناظر به روابط چهارگانه انسان

به روابط چهارگانه انسان با خداوند، خود، دیگران و محیط یک دسته‌بندی از اهداف زیارت صورت پذیرد.

با بررسی مطالعات صورت گرفته در حوزه زیارت، می‌توان برای اهداف زیارت نظامی توحیدی ترسیم کرد.

۱-۷. هدف غایی

هدف غایی و نهایی زیارت، قرب الهی و زیارت حضرت حق در سه سطح فرد، خانواده و جامعه است.

۲-۷. اهداف واسطه‌ای

برای رسیدن به هدف نهایی یعنی قرب الهی، چهار دسته هدف واسطه‌ای ناظر به روابط چهارگانه انسان تعریف شده و اهداف در چهارچوب هریک تبیین می‌شود. هریک از اهداف واسطه‌ای نیز در دو سطح مورد توجه است.

۱-۲-۷. اهداف واسطه‌ای ناظر به ارتباط با خدا

در سطح اول، اهداف واسطه‌ای ناظر به ارتباط با خداوند، به سه دسته معرفت الهی، ایمان و محبت الهی و نیز اطاعت الهی تقسیم شده و هریک از اهداف مبتنی بر آن در نظر گرفته می‌شوند.

الف. معرفت الهی

- ایجاد پیوند عقلی و معرفتی با مزور (جوادی آملی، ۱۳۸۱؛ بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۸۵؛ کریمی جهرمی، ۱۳۸۹؛ نیلی‌پور، ۱۳۸۷)؛
- شناخت جایگاه اولیای الهی و انسان‌های والا (جوادی آملی، ۱۳۸۱؛ قاضی‌عسگر، ۱۳۸۸؛ جواهری، ۱۳۸۴؛ نیلی‌پور، ۱۳۸۷)؛
- شناخت سختی‌ها و مصائب آل‌الله (نیلی‌پور، ۱۳۸۷)؛
- زنده‌دانستن اولیای الهی (محدثی، ۱۳۸۷)؛
- تقویت بینش اسلامی و تاریخی (ناظمی اردکانی، ۱۳۹۰).

ب. ایمان و محبت الهی

- ایجاد پیوند قلبی و عاطفی با مزور (بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۸۵؛ واعظ جوادی، ۱۳۸۷)؛
- ایجاد اندوه در برابر مصائب آل‌الله (نیلی‌پور، ۱۳۸۷)؛
- تقویت ایمان (قاضی عسگر، ۱۳۸۸).

ج. اطاعت الهی

- وفاداری به عهد ولایت و امامت (بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۸۵؛ کریمی جهرمی، ۱۳۸۹؛
- ذاکری و دیگران، ۱۳۹۰؛ نیلی‌پور، ۱۳۸۷)؛
- گرامی‌داشت و تکریم اولیا و شعائر الهی (بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۸۵؛ نیلی‌پور، ۱۳۸۷).
- عمل به دستورهای الهی و پیروی از خواست و رفتار اولیای الهی (بنیاد پژوهش‌های
- اسلامی، کریمی جهرمی، عالم‌زاده، ۱۳۸۲؛ طیب، ۱۳۸۱)؛
- گریستن بر مصائب آل‌الله (نیلی‌پور، ۱۳۸۷)؛
- دوری از گناه (لقمانی، ۱۳۹۰).

۲-۲-۷. اهداف واسطه‌ای ناظر به ارتباط با خویشتن

در سطح اول، اهداف واسطه‌ای ناظر به ارتباط با خویشتن به دو دسته زندگی مادی و زندگی معنوی تقسیم شده و اهداف در سطح دوم ذیل این دسته‌ها معرفی می‌شوند.

الف. زندگی مادی

- ایجاد روحیه زهد و بی‌رغبتی به دنیا و مادیات (محمدبیگی، ۱۳۸۷)؛
- تغییر مثبت در سبک زندگی (ذاکری و دیگران، ۱۳۹۰)؛
- برآورده‌شدن حاجات و رفع مشکلات (بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۸۵؛ کریمی جهرمی، ۱۳۸۹؛ مرادخانی، ۱۳۸۹).

ب. زندگی معنوی

- الگوپذیری (ذاکری و دیگران، ۱۳۹۰؛ نیلی‌پور، ۱۳۸۷)؛ سنجش فاصله خود با اولیای الهی و انسان‌های والا و حرکت برای کاهش فاصله (محدثی، ۱۳۸۷)؛
- غفلت‌زدایی، استغفار و جبران خطا و گناهان (کریمی جهرمی، ۱۳۸۹؛ مرادخانی، ۱۳۸۹؛ پورامینی، ۱۳۸۷؛ محدثی، ۱۳۸۷؛ واعظ جوادی، ۱۳۸۷)؛

- تزکیه نفس و ایجاد تغییر و تحول روحی و اخلاقی (قاضی عسگر، ۱۳۸۸؛ ارشاد سربابی، ۱۳۸۰؛ ذاکری و دیگران، ۱۳۹۰؛ واعظ جوادی، ۱۳۸۷)؛
- شفاعت در قیامت (مرادخانی، ۱۳۸۹؛ لقمانی، ۱۳۹۰)؛
- برطرف شدن اندوه (بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۸۵؛ مرادخانی، ۱۳۸۹).

۳-۲-۷. اهداف واسطه‌ای ناظر به ارتباط با دیگران

این اهداف در سطح اول، به دو دسته دوستان الهی و دشمنان الهی تقسیم‌بندی شده و اهداف در سطح دوم ناظر به این دو دسته تعریف می‌شوند.

الف. دوستان الهی

- پیوستگی جامعه مسلمانان با نسل‌های گذشته (باقر شیخانی، ۱۳۹۰)؛
- تقویت اخوت در گستره امت اسلامی (باقر شیخانی، ۱۳۹۰؛ ناظمی اردکانی، ۱۳۹۰؛ ذاکری و دیگران، ۱۳۹۰)؛
- تعدیل در روابط میان حکومت‌ها (ناظمی اردکانی، ۱۳۹۰)؛
- آشنایی با فرهنگ‌های مسلمانان (ناظمی اردکانی، ۱۳۹۰)؛
- ارتباط با ملل مسلمان و تبادل اطلاعات مربوط به مشکلات مسلمانان (ناظمی اردکانی، ۱۳۹۰)؛
- ترویج فرهنگ و اخلاق اسلامی در جامعه (باقر شیخانی، ۱۳۹۰؛ ناظری و دیگران، ۱۳۹۰).

ب. دشمنان الهی

- دشمن‌شناسی و دشمن‌ستیزی (ذاکری و دیگران، ۱۳۹۰؛ واعظ جوادی، ۱۳۸۷)؛
- مقابله با اهداف دشمنان الهی (محمدی‌گی، ۱۳۸۷).

۴-۲-۷. اهداف واسطه‌ای ناظر به ارتباط با محیط

- همه‌جا را «حریم» اولیای الهی دانستن (لقمانی، ۱۳۹۰)؛
- حفظ موارث فرهنگی و اسلامی (نیل‌پور، ۱۳۸۷)؛
- آشنایی با بلاد مسلمانان (ناظمی اردکانی، ۱۳۹۰)؛
- آشنایی با ویژگی‌های دینی و تاریخی ایران (ناظمی اردکانی، ۱۳۹۰).

بحث و نتیجه گیری

در پژوهش حاضر، زیارت به عنوان یکی از ارکان اصلی عبادی و اجتماعی در نظام و تمدن اسلامی، بررسی شد. این تحقیق با هدف بازتعریف مفهوم زیارت براساس جهان بینی توحیدی و مفهوم عهد، جایگاه این پدیده را در نظام اسلامی و به تبع آن تحقق تمدن نوین اسلامی تبیین کرد. زیارت به عنوان عملی عبادی، دربردارنده ابعاد فردی و اجتماعی است که از طریق آن زائر به قرب الهی نائل می شود و در جامعه اسلامی به ایفای نقش تمدن ساز می پردازد.

خلاصه نتایج

۱. تعریف زیارت و جایگاه آن: زیارت در نظام اسلامی، به معنای حضور آگاهانه و مؤثر نزد اولیای الهی برای تعالی معنوی و تجدید عهد با ایشان تعریف شد. این تعریف، زیارت را از سایر اعمال عبادی و از طرف دیگر گردشگری مذهبی متمایز می کند.

۲. ابعاد زیارت

- زیارت به عنوان پدیده ای دوطرفه، هم در تقویت رابطه زائر با خداوند و هم در تبیین جایگاه او در جامعه اسلامی مؤثر است.

- زیارت با قرار گرفتن ذیل ارتباط با آیات خاص الهی، نقشی کلیدی در نظام توحیدی ایفا می کند؛ به گونه ای که حذف آن، عبد را از رسیدن به توحید باز خواهد داشت.

۳. نقش زیارت در تحقق تمدن نوین اسلامی

- زیارت از طریق تأثیر بر خودسازی فردی، جامعه سازی و ایجاد وحدت اجتماعی، بستر مناسبی برای تحقق تمدن نوین اسلامی فراهم می کند.

مقایسه با پژوهش های پیشین

بررسی پژوهش های پیشین نشان می دهد که پژوهش های متعددی به ابعاد مختلف زیارت پرداخته اند؛ برای مثال جوادی آملی (۱۳۸۱) زیارت را به عنوان عملی عبادی معرفی و تأکید کرده است که زیارت زمینه ساز تعالی معنوی و تقویت رابطه زائر با خداوند است. رضوی زاده و ورشوی (۱۴۰۲) نیز نقش زیارت در افزایش سرمایه اجتماعی و همبستگی دینی را بررسی کرده اند. با این حال پژوهش حاضر با تأکید بر مفهوم عهد و پیوند آن با جهان بینی توحیدی، نوآوری مهمی

در تعریف زیارت و جایگاه آن در نظام اسلامی ارائه داده است. علاوه بر این در این تحقیق ابعاد تمدنی زیارت به‌طور ویژه تحلیل شده که کمتر در پژوهش‌های قبلی به آن پرداخته شده است.

پیشنهادهای

۱. سیاست‌گذاری فرهنگی

- توجه به ظرفیت‌های زیارت در برنامه‌ریزی‌های فرهنگی و اجتماعی؛
- توسعه زیرساخت‌های مرتبط با زیارت برای جذب بیشتر زائران داخلی و خارجی.

۲. تقویت نقش زیارت در هویت‌سازی

- استفاده از مفاهیم زیارت در تقویت هویت اسلامی و اجتماعی؛
- ترویج زیارت به‌عنوان کنشی عبادی-اجتماعی در جامعه.

۳. پژوهش‌های آینده

- بررسی دقیق‌تر ابعاد اقتصادی زیارت و نقش آن در توسعه پایدار؛
- تحلیل تطبیقی نقش زیارت در تمدن‌های مختلف اسلامی و غیراسلامی.

نتیجه‌گیری نهایی

تحلیل یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که زیارت علاوه بر یک عمل عبادی فردی، پدیده‌ای چندبعدی با تأثیرات گسترده در نظام اسلامی و فرایند تمدن‌سازی است. زیارت با ایجاد پیوندهای معنوی و اجتماعی زمینه‌تعالی فردی، تقویت هویت دینی و انسجام اجتماعی را فراهم می‌آورد. براساس مفهوم عهد در جهان‌بینی توحیدی، زیارت نوعی تجدید پیمان با ارزش‌های الهی است که در ابعاد فردی، اجتماعی و تمدنی تأثیرگذار است.

از منظر فردی، زیارت در رشد معنوی و تقویت باورهای دینی زائر نقش بسزایی دارد. حضور در اماکن زیارتی، فرد را به تأمل در باورها و تعهدات دینی‌اش وامی‌دارد و زمینه تقویت ایمان و تقوا را فراهم می‌کند. این امر موجب تعمیق ارتباط با خداوند و اصلاح سبک زندگی بر مبنای ارزش‌های الهی می‌شود.

در بُعد اجتماعی، زیارت عاملی برای تقویت همبستگی دینی و اجتماعی است. گردهمایی‌های عظیمی مانند زیارت اربعین علاوه بر ایجاد وحدت میان مسلمانان، موجب ارتقای سرمایه اجتماعی و پیوندهای فرهنگی بین جوامع اسلامی می‌شود. همچنین زیارت به عنوان نمادی از مقاومت فرهنگی، در حفظ هویت اسلامی در برابر چالش‌های جهانی مؤثر است.

در سطح تمدنی، زیارت نه تنها بخشی از فرهنگ دینی مسلمانان محسوب می‌شود، بلکه تأثیری عمیق در سیاست‌گذاری‌های فرهنگی و اجتماعی دارد. بهره‌گیری از ظرفیت‌های زیارت در دیپلماسی فرهنگی و اقتصاد زیارت می‌تواند به تحکیم جایگاه آن در تمدن‌سازی کمک کند. این امر مستلزم توجه ویژه سیاست‌گذاران به ظرفیت‌های زیارت در برنامه‌ریزی‌های کلان فرهنگی و اجتماعی است.

با توجه به این یافته‌ها، تدوین راهبردهای جامع برای استفاده بهینه از ظرفیت‌های زیارت ضروری به نظر می‌رسد. اتخاذ سیاست‌های مناسب می‌تواند زیارت را از یک عمل فردی صرف، به نیرویی تأثیرگذار در تحولات اجتماعی و تمدنی تبدیل کند که نقش مهمی در استمرار نظام اسلامی و شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی خواهد داشت.

تشکر و قدردانی

از پژوهشکده زیارت و گردشگری دانشگاه فردوسی که فرصت این پژوهش را مهیا کردند، تشکر می‌کنیم.

تضاد منافع

نویسندگان تضاد منافی ندارند.

منابع

0 قرآن کریم

0 ابرقویی، حسام‌الدین (۱۴۰۳). درآمد گردشگری ایران چقدر است؟، اکو ایران.

<https://ecoiran.com/fa/tiny/news-80097>

- 0 ارشاد سرابی، اصغر (۱۳۸۰). در آستان جانان: آداب زیارت و خدمت در بارگاه امام رضا(علیه‌السلام)، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- 0 اعلمی، محمدحسین (۱۹۷۰). دایره‌المعارف المسماء بمقتبس الاثر و مجدد ما دثر: نشر قم.
- 0 امیدی، لیلا (۱۴۰۳). نگاهی به آمار ایرانیان شرکت‌کننده در زیارت اربعین، خبرگزاری دانشجویان ایران. <https://isna.ir/xdRKcn>
- 0 امین، سیدحسن (۲۰۰۱). دایره‌المعارف الاسلامیه الشیعیه، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات. <https://mtif.ir/book/2124>
- 0 امین، سیدمحسن (۱۴۰۳ق). اعیان الشیعیه، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات. <https://mtif.org/book/1134>
- 0 ایکنا (۱۳۹۴). شیعیان چند درصد مسلمانان جهان را تشکیل می‌دهند؟، خبرگزاری بین‌المللی قرآن، <https://iqna.ir/00EbCB>
- 0 باقر شیخانی، علی (۱۳۹۰). ارتباط با معصومین(علیهم‌السلام)، مؤسسه بوستان کتاب (مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم).
- 0 بانک جامع امامزادگان و بقاع متبرکه (۱۴۰۳). هر استان کشور چند امامزاده دارد؟، پایگاه اطلاع‌رسانی سازمان اوقاف و امور خیریه. <https://oghaf.ir> و <https://khabaronline.ir/xk2dS>
- 0 بنیاد پژوهش‌های اسلامی (۱۳۸۵). آداب زیارت امام رضا(علیه‌السلام)، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- 0 پورامینی، محمدباقر (۱۳۸۷). پرسمان رضوی: پرسش و پاسخ‌هایی درباره امام رضا(علیه‌السلام)، مشهد: خانه پژوهش.
- 0 جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۱). ادب فنای مقربان: شرح زیارت جامعه کبیره. قم: اسراء.
- 0 جواهری، محمدرضا (۱۳۸۴). آداب و پاداش زیارت امام رضا(علیه‌السلام) از دیدگاه معصومین، مشهد: انتشارات خیرالبریه.
- 0 حبیبی تبار، حسین، و مروجی طبسی، محمدمحسن (۱۳۹۱). توسل و زیارت در منابع اهل سنت و نقد دیدگاه وهابیت با تأکید بر زیارت امام رضا(علیه‌السلام). پژوهش‌های اعتقادی کلامی، ۲(۵)، <https://sid.ir/paper/167752/fa> ۱۲۷

- 0 حسینی دشتی، سیدمصطفی (۱۴۰۲). معارف و معاریف، تهران: اندیشه مولانا.
- 0 حسینی، سیدمحمد (۱۳۹۱). فرهنگ لغات و اصطلاحات فقهی، تهران: سروش.
- 0 خبرگزاری تسنیم (۱۴۰۳). از ۱۵۰ کشور جهان در راهپیمایی اربعین حضور می‌یابند، خبرگزاری تسنیم. <https://tn.ai/3135023>
- 0 خندان، علی‌اصغر (۱۳۸۸). درآمدی بر علوم انسانی اسلامی. تهران: دانشگاه امام صادق (علیه السلام).
- 0 ذاکری، مهدی، نعمتی، علی، مرادنژاد، احسان، احمدی‌خجاز، علی اکبر، صادقی، حمید و مهاجر، مجتبی (۱۳۹۰). زیارت: درسنامه مربیان طرح خادمین شهر بهشت. مشهد: سازمان فرهنگی شهرداری مشهد.
- 0 راغب اصفهانی، حسین (۱۳۷۵). مفردات الفاظ قرآن کریم. ترجمه خسروی حسینی، تهران: مرتضوی.
- 0 رضوی‌زاده، ندا و ورشوی، سمیه (۱۴۰۲). مرور صوری و محتوایی مطالعات زیارت و گردشگری مذهبی در ایران (۱۳۸۲-۱۴۰۰)، فصلنامه مطالعات اجتماعی گردشگری، ۱۱(۲۲)، ۳۳-۲۳۱. <https://doi.org/10.52547/journalitor.37470.11.22.93>
- 0 سیاح، احمد (۱۳۷۷). فرهنگ بزرگ جامع نوین عربی به فارسی، تهران: اسلام. <https://noo.rs/Fv1IO>
- 0 شریفی، سیدمحسن (۱۴۰۱). نقش زیارت در گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی. فصلنامه فرهنگ زیارت، ۱۳(۵۳)، ۹۱-۱۰۶. https://farhangziarat.hzrc.ac.ir/article_213875.html
- 0 صدر حاج‌سیدجوادی، احمد (۱۳۸۰). دایرةالمعارف تشیع، جلد سوم، تهران: مؤسسه دایرةالمعارف تشیع.
- 0 صدر حاج‌سیدجوادی، احمد (۱۳۸۰). دایرةالمعارف تشیع، جلد هشتم، تهران: حکمت.
- 0 طاهرخانی، جمشید، الهامی، علی و خسروی، حسین (۱۴۰۲). نقش فرهنگ زیارت در توسعه معارف و آموزه‌های تشیع با تأکید بر آثار معماری صفوی حرم مطهر امام رضا (علیه السلام)، هنر اسلامی، ۲۰(۵۲)، ۴۷۷-۴۹۰.
- https://www.sysislamicartjournal.ir/article_152590.html

- 0 طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۶۷). تفسیر المیزان، ترجمه ناصر مکارم شیرازی و دیگران، تهران: رجا.
- 0 طیب، مهدی (۱۳۸۱). ره‌توشه دیدار: در آداب و اسرار زیارت اهل بیت (علیهم‌السلام). تهران: سفینه.
- 0 عالم‌زاده، بزرگ (۱۳۸۲). به‌سوی بارگاه نور. مشهد: به نشر، وابسته به آستان قدس رضوی.
- 0 عرفانی‌فر، مریم و بوستانیان، لایلا (۱۴۰۰). بررسی تأثیر نهادهای دعا و زیارت در تربیت تمدنی اسلامی، همایش علمی پژوهشی فتح‌الفتوح (۱) با موضوع تعلیم و تربیت تمدنی.
<https://civilica.com/doc/1235265>
- 0 علیخانی، علی‌اکبر و بحرانی، مرتضی (۱۳۸۰). شهید و شهادت در ادعیه و زیارت، تهران: شاهد.
- 0 غیاثی، هادی (۱۳۹۷). ابعاد تمدنی نهاد زیارت در فرهنگ شیعی، پژوهشنامه حج و زیارت، ۳(۲)، ۱۳۷-۱۶۸.
https://journal.hzrc.ac.ir/article_35953.html
- 0 قاسمی، حاکم، نیکویه، مهدی و شیرویه‌پور، شهریار (۱۴۰۰). راهبردهای جهت بهبود سرمایه اجتماعی در ایران: رویکردی آینده‌پژوهانه با کاربرست روش تحلیل لایه‌ای علت‌ها، فصلنامه انجمن علوم مدیریت ایران، ۱۶(۶۳)، ۱۳۵-۱۶۰.
https://journal.iams.ir/article_362.html
- 0 قاضی عسگر، سید علی (۱۳۸۸). آداب سفر و زیارت عتبات عالیات. تهران: مشعر.
- 0 قطبی جشقانی، مصطفی (۱۴۰۲). زائران مشهد مقدس آمارگیری می‌شوند، خبرگزاری جمهوری اسلامی (ایرنا)،
<https://irna.ir/xjPZkh>
- 0 کریمی جهرمی، علی (۱۳۸۹). آستان دوست: نگرشی بر آثار و آداب زیارت، مشهد: به نشر (انتشارات آستان قدس رضوی).
- 0 کلینی، محمد (۱۳۹۳). اصول کافی، ترجمه حسین استادولی، تهران: دارالکتب.
- 0 لقمانی، احمد (۱۳۹۰). رایحه ملکوت: ره‌توشه زائران امام رضا (علیه‌السلام)، قم: ناشر مهر ثامن‌الائمه و بهشت بینش.
- 0 محدثی، جواد (۱۳۸۷). فرهنگ زیارت: اهداف، آثار، تاریخچه، مشروعیت، سازندگی و آداب زیارت، تهران: مشعر.

- 0 محمدیگی، الیاس (۱۳۸۷). *آداب زیارت و سفر*، قم: نشر زائر.
- 0 محمدی، سپیده و صالحی، مختار (۱۴۰۱). اقتصاد سیاسی راه ابریشم جدید چین و وابستگی متقابل ایران، *مطالعات روابط بین‌الملل*، ۵۸ (۱۵)، صص ۱۷۵-۱۹۶.
- 0 <https://sanad.iau.ir/journal/prb/Article/694879?jid=694879>.
- 0 مرادخانی، احمد (۱۳۸۹). *باران فضیلت: فضایل و زیارت امام رضا (علیه السلام)*، مشهد: انتشارات قدس رضوی.
- 0 مغیثی پور سبزواری، علی اکبر (۱۳۸۴). *سفرنامه مشهدالرضا (علیه السلام)*، قم: ناشر مهر امیرالمؤمنین.
- 0 مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۹۵). *کلیات مفاتیح نوین*، ترجمه محمد رضا حامدی و مسعود مکارم، قم: نشر امام علی بن ابی طالب (علیه السلام).
- 0 موسوی، سید محمد حسین (۱۳۸۷). *دیدار دوست ره‌نوشه زائر*، تهران: نشر اشکذر.
- 0 ناصح ستوده، منیره (۱۳۹۸). *فلسفه زیارت امامزادگان و نقش آن در جامعه دینی*، پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه، <https://noo.rs/kvxtv>.
- 0 ناظمی اردکانی، مهدی (۱۳۹۰). *درآمدی بر مدیریت راهبردی حج و زیارت*، تهران: انتشارات دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- 0 نیشابوری، عبدالحسین (۱۳۸۰). *ادب زیارت*، معرفت زائر: *آداب زیارت با معرفت کربلا و حرم‌های مقدس اهل بیت (علیهم السلام)*، قم: نشر دلیل ما.
- 0 نیلی پور، مهدی (۱۳۸۷). *مدیریت عمومی زیارت اهل بیت (علیهم السلام)*، قم: انتشارات سلسبیل.
- 0 واعظ جوادی، مرتضی (۱۳۸۷). *فلسفه زیارت و آیین آن*، قم: انتشارات اسراء.

References

- 0 Holy Quran
- 0 Abarghoie, H. (2024). *How much is Iran's tourism revenue?. Eco Iran*. <https://ecoiran.com/fa/tiny/news-80097> [In Persian].
- 0 Aalami, M.H. (1970). *Dairat al-Ma'arif al-Musamma bi Muqtabis al-Athar wa Mujaddid Ma Dathara*. Qom Publishing [In Arabic].

- 0 Alamzadeh, B. (2003). *To the light of the shrine*. Mashhad: Behnashr, affiliated with Astan Quds Razavi [In Persian].
- 0 Alikhani, A.A, & Bahrani, M. (2001). *Martyrdom and martyrdom in supplications and pilgrimage*. Tehran: Shahed Publishing [In Persian].
- 0 Amin, H. (2001). *Encyclopedia of Shiite Islam*. Beirut: Dar-al-Taaruf-lel-Matbuat [In Arabic].
- 0 Amin, M. (1982). *A'yan al-Shi'a*, Beirut, Dar-al-Taaruf-lel-Matbuat [In Arabic].
- 0 Baqer Sheikhan, A. (2011). *Connection with the Imams (A.S.)*, Tehran, Islamic Research Center of IRIB [In Persian].
- 0 Belucio, M., Fuinhas, J. A., Vieira, C., & Santos, G. X. dos. (2024). Do economic determinants influence a faith phenomenon? Analysis of International Pilgrimages to the Shrine of Fátima. *HORIZONTE - Revista de Estudos de Teologia e Ciências Da Religião*, 21(65), 1–21. <https://doi.org/10.5752/p.2175-5841.2023v21n65e216503>
- 0 Comprehensive Database of Imamzadeh and Sacred Shrines. (2024). Information portal of the Organization of Awqaf and Charity Affairs. <https://oghaf.ir> & <https://khabaronline.ir/xk2dS> [In Persian].
- 0 Cultural Affairs Office of Astan Quds Razavi. (n.d.). *The pilgrimage of the swallows: Special camp for pilgrimage groups*. Mashhad: Quds Razavi Publications [In Persian].
- 0 Collins-Kreiner, N. (2020). Religion and Tourism: A diverse and fragmented field in need of a holistic agenda. *Annals of Tourism Research*. 82. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2020.102892>
- 0 Durán-Sánchez, A., Álvarez-García, J., del Río-Rama, M. D. L. C., & Oliveira, C. (2018). Religious tourism and pilgrimage: Bibliometric overview. *Religions*, 9(9), 249. <https://doi.org/10.3390/rel9090249>
- 0 ErfaniFar, M, & Boustaniyan, L. (2021). Investigating the impact of prayer and pilgrimage institutions on civilizational-Islamic education. *Scientific-Research Conference of Fath al-Fottuh (1) on Civilizational Education*. <https://civilica.com/doc/1235265> [In Persian].
- 0 Ershad Sarabi, Asghar. (2001). *In the presence of the Beloved: The etiquette of pilgrimage and service at the shrine of Imam Reza (A)*. Mashhad: Islamic Research Foundation [In Persian].
- 0 Ghiathi, H. (2018). Civilizational dimensions of the institution of pilgrimage in Shiite culture. *Journal of Hajj and Pilgrimage Research*, 3(2), 137-168. https://journal.hzrc.ac.ir/article_35953.html [In Persian].

- 0 Habibi Tabar, H, & Moraveji Tabasi, M. M. (2012). Intercession and pilgrimage in Sunni sources and critique of Wahhabi views with emphasis on the pilgrimage of Imam Reza (A). *Researches in Theological Studies*, 2(5), 127. <https://sid.ir/paper/167752/fa> [In Persian].
- 0 Hosseini Dashti, M. (2023). *Maref and Mareef*. Tehran: Andisheh-e-Mowlana Publishing [In Persian].
- 0 Hosseini, M. (2012). *Dictionary of jurisprudential terms and phrases*. Tehran: Soroush Publishing [In Persian].
- 0 IQNA (2015). What percentage of the world's Muslims are Shiites? International Quran News Agency. <https://iqna.ir/00EbCB> [In Persian].
- 0 Islamic Research Foundation. (2006). *Etiquette of pilgrimage to Imam Reza (A)*. Mashhad: Islamic Research Foundation of Astan Quds Razavi [In Persian].
- 0 Javadi Amoli, A. (2002). *The etiquette of the annihilation of the near ones: An explanation of the Ziyarat Jameh Kabireh*. Qom: Asra Publishing [In Persian].
- 0 Javaheri, M. R. (2005). *The etiquette and rewards of pilgrimage to Imam Reza (A) from the perspective of the infallibles*. Mashhad: Khayr al-Bariyah Publications. [In Persian].
- 0 Karimi Jahromi, A. (2010). *Astan-e-Dost: A perspective on the effects and etiquette of pilgrimage*. Mashhad: Behnashr (Publications of Astan Quds Razavi) [In Persian].
- 0 Khandan, A. A. (2009). *An introduction to Islamic humanities*. Tehran: Imam Sadiq University. [In Persian].
- 0 Kolehini, M. (2014). *Usul al-Kafi (Hosseini Ostadvali, Trans.)*. Tehran: Dar al-Thaqalayn [In Persian].
- 0 Luqmani, A. (2011). *The fragrance of the heavens: A guide for the pilgrims of Imam Reza (A)*. Qom: Publisher of Mehr Thamen al-A'imah and Behesht Binish [In Persian].
- 0 Makarem Shirazi, N. (2016). *Comprehensive Modern Keys*, translated by Mohammad Reza Hamidi and Masoud Makarem, Imam Ali ibn Abi Talib Publishing House [In Persian].
- 0 Moghisi Poursabzwari, A. A. (2005). *Travelogue of Mashhad al-Reza (A.S.)*, Qom, Mehr Amir al-Mu'minin [In Persian].

- 0 Mohaddesi, J. (2008). *The culture of pilgrimage: Goals, effects, history, legitimacy, construction, and etiquette of pilgrimage*. Tehran: Mashar. [In Persian]
- 0 Mohammadi, E. (2008). *The etiquette of pilgrimage and travel*. Qom: Zayer Publishing [In Persian].
- 0 Mohammadi, S, & Salehi, M. (2022). The political economy of the new Silk road of china and mutual dependence with Iran. *International Relations Studies*, 58(15), 175-196. <https://sanad.iau.ir/journal/prb/Article/694879?jid=694879> [In Persian].
- 0 Moradkhani, A. (2010). *Rain of virtue: The virtues and pilgrimage of Imam Reza (A)*. Mashhad: Quds Razavi Publications [In Persian].
- 0 Mousavi, M. H. (2008). *Meeting the Friend: Guidance for Pilgrims*, Ashkezar. [In Persian].
- 0 Nasir Sotoudeh, M. (2019). The philosophy of pilgrimage to the Imams and its role in the religious community. Information Portal of the Seminary. <https://noo.rs/kvxtv> [In Persian].
- 0 Nazemi Ardakani, M. (2011). *An introduction to strategic management of Hajj and pilgrimage*. Tehran: Publications of the Supreme Council of the Cultural Revolution [In Persian].
- 0 Nili Pour, M. (2008). *Public management of pilgrimage to the Ahl al-Bayt (A)*. Qom: Salsabil Publications [In Persian].
- 0 Nishabouri, A. (2001). *The etiquette of pilgrimage, the knowledge of the pilgrim: The etiquette of pilgrimage with knowledge of Karbala and the holy shrines of the Ahl al-Bayt (A)*. Qom: Dalil Ma Publishing [In Persian].
- 0 Omid, L. (2024). A look at the statistics of Iranians participating in the Arbaeen pilgrimage. Iranian Students News Agency. <https://isna.ir/xdRKcn> [In Persian].
- 0 Pouramini, M. B. (2008). *Razavi inquiries: Questions and answers about Imam Reza (A)*. Mashhad: House of Research [In Persian].
- 0 Qazi Asgar, A. (2009). *The etiquette of travel and pilgrimage to holy shrines*. Tehran: Mashhar Publishing [In Persian].
- 0 Qasemi, H, Nikouyeh, M, & Shirouyeh Pour, Sh. (2021). Strategies for Improving Social Capital in Iran: A future-oriented approach using layered causal analysis methods. *Journal of the Iranian Management Sciences Association*, 16(63), 135-160. https://journal.iams.ir/article_362.html [In Persian].

- 0 Qotbi Jashoqani, M. (2024). Pilgrims to Mashhad will be surveyed. Islamic Republic News Agency (IRNA). <https://irna.ir/xjPZkh> [In Persian].
- 0 Raghieb Isfahani, H. (1996). *The vocabulary of the words of the Holy Quran* (Khosrowi Hosseini, Trans.). Tehran: Mortezaei Publications [In Persian].
- 0 Razavi Zadeh, N, & Varshavi, S. (2023). A formal and content review of pilgrimage and religious tourism studies in Iran (2003-2021). *Social Tourism Studies Quarterly*, 11(22), 231-233. <https://doi.org/10.52547/journalitor.37470.11.22.93> [In Persian].
- 0 Sayyah, A. (1998). *The great comprehensive Arabic-Persian dictionary*. Tehran: Islamic Publications. <https://noo.rs/Fv1IO> [In Persian].
- 0 Sadr Haj Seyed Javadi, A. (2001). *Encyclopedia of Shiism*, Vol. 3, Tehran, Encyclopaedia of Shiism Institute [In Persian].
- 0 Sadr Haj Seyed Javadi, A. (2001). *Encyclopedia of Shiism*, Vol. 8, Tehran: Hekmat Publishing [In Persian].
- 0 Sharifi, M. (2022). The role of pilgrimage in the promotion of Islamic culture and civilization. *Journal of Pilgrimage Culture*, 13(53), 91-106. https://farhangziarat.hzrc.ac.ir/article_213875.html [In Persian].
- 0 Tabatabai, M. H. (1988). *Tafsir al-Mizan* (Naser Makarem Shirazi et al., Trans.). Tehran: Raja Publishing [In Persian].
- 0 Taherkhani, J, Elhami, A, & Khosravi, H. (2023). The role of pilgrimage culture in the development of the teachings and doctrines of Shi'ism with an emphasis on the architectural works of the Safavid era at the holy shrine of Imam Reza (A). *Islamic Art*, 20(52), 477-490. https://www.sysislamicartjournal.ir/article_152590.html [In Persian].
- 0 Tayyeb, M. (2002). *The guide to visiting: On the etiquette and secrets of visiting the Ahl al-Bayt (A)*. Tehran: Safina Publishing [In Persian].
- 0 Tasnim News Agency. (2024). Participants from 150 countries will join the Arbreen march. Tasnim News Agency. <https://tn.ai/3135023> [In Persian].
- 0 VaezJavadi, M. (2008). *The philosophy of pilgrimage and its rituals*. Qom: Asra Publishing [In Persian].
- 0 Zakari, M, Namati, A, Moradnejad, E, Ahmadi Khobaz, A. A, Sadeghi, H, - Mahajer, M. (2011). *Pilgrimage: A lesson plan for trainers of the servants of the city of paradise*. Mashhad: Cultural and Recreational Organization of Mashhad Municipality [In Persian].